

אספקטים ביצירת שלום עליכם

חנא שמרוק

'טביה דער מילכיקער' – לתולדותיה של יצירה *

לבין הגויים" (1906).³ קוראי הספר חשים שמהו איננו כשורה בטקסט.

שאלתי הפותחת והתשובה המפורטת עליה עלולות להיראות כדקדוקי עניות טריביאליים. אולם ההתבוננות מקרוב בחוסר העקביות בפרטים ובסדר ההתרחשויות הבלתי סביר, המתגלה במיוחד למן מהדורת הספר בהוצאת פֶּאָלקס־פֶּאָנֶד [12], שבה נוסף התואר "גאנץ" (שלם) לשם שהיה מקובל בחייו של שלום-עליכם, 'טביה דער מילכיקער' סתם,⁴ מן הדין שיעוררו תמיהות בכל הנוגע לתולדותיו ולהרכבו של הספר. למרבה הפלא לא מצאנו בחקר יצירתו של שלום-עליכם התמודדות ממשית וכוללת עם בעיות אלה.⁵ והדברים אמורים כמובן ללא שמץ של

כמה בנות היו לו לטוביה? חמש? שש? שבע? אם להסתמך על אוסף כלשהו של סיפורי 'טביה דער מילכיקער' יסתבר, שלכל אחד משלושת המספרים שנקבתי בהם בשאלתי יש סימוכין בכתוב. אבל כל קוראי הספר יודעים שטוביה נזקק לסיפור גורלן של חמש מבנותיו בלבד – צייטל, האָדל, חוה, שפרינצע וביילקע. יחד עם זאת, בסיפור על שפרינצע, שנכתב בשנת 1907, נזכרת בשמה פעמיים עוד בת בשם טיבל.¹ שמה מופיע כאן בדרך אגב בלבד, והוא נעלם מן הסיפורים הבאים ללא כל הסבר. כך גם נעלם, לאחר 1907, המספר של שבע בנות, ללא פירוט שמותיהן, שניתן למצוא אותו בסיפורים "האָדל" [בתרגום העברי של י.ד. ברקוביץ, [12], 4: "בת אביה שהלכה אחר בעלה"] (1904)² ו"חוה" [בתרגום העברי של י.ד. ברקוביץ, [12], 4: "בת טוביה שנשבתה

נוסח מורחב של הרצאה בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים, אוגוסט 1977. כל המובאות ביידיש הועתקו כאן בכתב האחד המודרני. תודתי נתונה לידידי ב. הרושובסקי על שטרח ותרגם לעברית את כל קטעי הדברים של שלום-עליכם המובאים כאן במקור.

1 הסיפור "שפרינצע" הופיע לראשונה בהמשכים בעיתון 'אונזער לעבעך' (וארשה) בשנת 1907, גיל' 61 (16 במאי), גיל' 62 (17 במאי), גיל' 63 (21 במאי), גיל' 64 (22 במאי). וראה שם, בגיל' 62: "שפרינצע! טיבל! ביילקע! רירט זיך! [...זחזחז!] ראה גם [12], ה ('גאנץ טביה דער מילכיקער'), 150 ו-162.

2 "האָדל" הופיע לראשונה בהמשכים בעיתון 'דער פֶּריינד' (פטרסבורג) בשנת 1904, גיל' 193 (2 בספטמבר), גיל' 194 (4 בספטמבר), גיל' 196 (6 בספטמבר). וראה שם, בגיל' 193: "מיר האָבן, זאָגט זי, אַ טאָכטער אויף חתונה צו מאַכן: און נאָך דער טאָכטער, קיין עין־הרע, גייען נאָך צוויי טעכטער: און נאָך די צוויי נאָך דריי [...]" [יש לנו, אומרת היא, בת לחיתון: ואחרי הבת, בלי עין הרע, הולכות עוד שתי בנות: ואחרי השתיים עוד שלוש [...]]. אם נוסיף לאלה את צייטל, מתקבל המספר שבע. וראה גם במפורש שם, גיל' 194: "אין האָב, זאָג איך, זיבן [...]" אותו דבר בדיוק גם ב-[12], 96 וכן 103.

3 "חוה" הופיע לראשונה בשבועון 'דאָס יודישע פֶּאָלק' (וילנה) בשנת 1906, גיל' 2 (24 במאי) וגיל' 3 (31 במאי). וראה שם, בגיל' 2, עמ' 3: "רצה הקדוש ברוך הוא לזכות – גאָט האָט געוואָלט אַ טובה טון טביה, גייט ער און בענטשט אים מיט זיבן קינדער נקבות, טעכטער הייסט עס, אַלע אויסגעשפילטע, געראַטענע, קלוגע און שיינע, פֶּרישע, געזונטע, איד זאָג איך טאָסנעס!" [רצה הקדוש-ברוך-הוא לזכות – אלוהים ביקש לעשות טובה לטוביה, אז הוא הלך ובירך אותה בשבעה ילדים נקבות, כלומר בנות, כולן עלו להפליא, מוצלחות, חכמות ויפות, רעננות, בריאות, אני אומר לך: אורנים!]. אותו דבר בדיוק מופיע גם ב-[12], 122–123.

4 'גאנץ טביה' (ראה למעלה, בהערה 1) הופיע לאחר מותו של המחבר בעריכתו של י.ד. ברקוביץ, במסגרת של מה שמכונה, ללא הצדקה, 'כל כתבי' שלום-עליכם. רבים מכתבי הסופר לא נכללו ב'כל כתבי' אלה. זוהי המהדורה הנפוצה ביותר של הספר בימינו, ורוב ההדפסות המצויות נעשו מאמהות־דפוס של מהדורת 1918, ללא כל שינויים בטקסט. על ההדפסות של הספר בחייו של שלום-עליכם ראה להלן.

5 את ההדפסות של סיפורי טוביה, אם גם לא תמיד בצינונים ביבליוגראפיים מלאים, רשם ב. באַראַכאָוו. [4]. הביבליוגראפיה שלו הופיעה לראשונה בידי צוקונפֶּט' בשנת 1916 והועתקה בתוך ספרו 'שפראך־פֶּאָרשונג און ליטעראַטור־געשיכטע' [4]. וראה שם, מס' 51–55, עמ' 261–262. באַראַכאָוו לא ציין את ההדפסות של סיפורים בודדים שהופיעו בחוברות נפרדות. על כך ראה להלן.

[2]
כוונה
ששל
וההש
כבר
הספר
מן ה
מתן
ע'
החש
מקבי
טעם
הדבר
ניתן
ברוס
חליפ
שהפ
יסודו
בידי
הראי
ספע
של
עם
גם
בעק
בכוונ
שלו

לה גם אישור מפי באי בווארקא מאותה התקופה.¹⁰ מסתבר אפוא, שהיסודות הבדיוניים, המושגות על היאחזות קרובה במציאות, הם מסימני ההיכר של שתי הדמויות בהופעותיהן הראשונות.

היחידות המרכיבות את שני הספרים לא נוצרו ברציפות. קרוב לוודאי, ששלום-עליכם לא העלה מראש את האפשרות להזדקק שוב ושוב למנחם מענדל ולטוביה עם כתיבת היחידות הראשונות של הספרים כפי שהם ידועים לנו עתה. אך כבר ביחידות הראשונות של כל אחד משני הספרים הצליח שלום-עליכם לעצב את דמויותיו עיצוב מלא, על האמצעים העיקריים המשמשים לאיפיון ודרכי הבעתן של הדמויות, שאינם משתנים למעשה באופן עקרוני במרוצת השנים. מנחם מענדל ושיינע שיינדל נאמנים לנוסחאות הקבועות ולסגנון המיוחד לכל אחד מהם באגרותיהם. וטוביה - דמותו מתגבשת כבר בהופעותיו הראשונות במגולוג, על כל הסממנים האופייניים של סגנונו ואימרתיו.¹¹

לשתי הדמויות הללו נזקק שלום-עליכם מפעם לפעם במשך תקופה ארוכה למדי. למנחם מענדל וזוגתו - מ-1892 ועד 1913; לטוביה - מ-1894 ועד 1914 או 1916.¹² בין הופעה אחת לחברתה של הדמויות עברו פרקי זמן בלתי קבועים: לשובו של מנחם מענדל ציפו הקוראים

כוונה לגרוע כהוא זה מטוביה, הדמות המופלאה של שלום-עליכם עיצבה בסדרת המגולוגים הגדולה והחשובה ביותר בעזבונו הספרותי, הדמות והספר שזכו כבר לקורפוס ביקורתי נכבד למדי. ההערכה המוסכמת של הספר כיצירת מופת בעזבונו של שלום-עליכם ובספרותו מן הדין שתעורר לבדיקת הטקסטים המרכיבים אותו, תוך מתן תשומת-לב מדוקדקת לדרכי התהוותה של יצירה זו.¹³ מנחם מענדל ו'טביה דער מליכקער', מספריו החשובים של שלום-עליכם, תולדותיהם ודרכי התהוותם מקבילים ודומים, ואף משולבים אלה באלה. משום כך יש טעם לעמוד על הקבלות אלה, ולו בקצרה, כבר בפתח הדברים. יסודות-מובהקים של דמותו של מנחם מענדל ניתן למצוא בכתביו של שלום-עליכם ביידיש ובסיפור ברוסית מלפני הופעת 'לאַנדאָן', זו הסדרה הראשונה של חליפת האיגרות בין מנחם מענדל לשיינע שיינדל אשתו, שהופיעה לראשונה בשנת 1892.¹⁴ כך-גם ניתן להצביע על יסודות מסוימים המבשרים את דמותו של טוביה בכתבים ביידיש של שלום-עליכם לפני 1894,¹⁵ שנת הופעתו הראשונה של טוביה ב'דער הויזפֿרֿינד' של מרדכי ספעקטאָר.¹⁶ וכשם שיש יסוד להנחה שדמותו הראשונה של מנחם מענדל נוצרה בעקבות מגעו של שלום-עליכם עם דמות מציאותית בבורסה של קיוב או של אודסה, כך גם ידוע לנו, שהסיפור הראשון של טוביה אכן נכתב בעקבות פגישותיו של שלום-עליכם עם חלבן יהודי בבוארקא, היא בויבעריק, כפר הנופש שליד קיוב. שלום-עליכם דאג בעצמו להדגיש את העובדה הזאת, ויש

העבודות העיקריות על כתביו של שלום-עליכם, כולל ביקורות על 'טביה', צוינו עליידי ויינברג [15], 281-284. עבודות שפורסמו לאחר הביבליוגראפיה של ויינברג נסקרו עליידי דן מירון [8], 212-213. כאן ולהלן כל הפרטים על מנחם מענדל הם עליי: סערבריאני [9]; מאקס עריק, [10], [10א]; שמערוק [13]; וראה עתה גם: שלום-עליכם [12]. בספר זה נכללו האיגרות והסדרה שלא נכללו בספר 'מנחם מענדל' (1910), שכונס בחייו של שלום-עליכם, הן אלה שנכתבו לפני 1910 והן הסדרה משנת 1913.

ראה, למשל, את דמותו של לייזער בעל-עגלה המופיע בכמה מיצירותיו המוקדמות של שלום-עליכם, כגון: 'די וועלט-רייזע' (1886-1887), 'סענדער בלאַנק' (1888), 'יאסעלע סאַלאַווי' (1889) וכן בשיר 'ערב שבת' (1884). השיר הועתק בתוך [12ד], ב, 258-260. הדמות מופיעה גם בסיפור העברי של הסופר, 'דן קישוט ממאופקה ושמחה-פנחס רעהו' (1892). וראה: שלום-עליכם [12ח], 192-199.

'דער הויזפֿרֿינד', ד (וארשה, 1894), 63-80. לפי ההתכתבות בין שלום-עליכם ובין ספקטור בעניין הדפסת הסיפור (ראה בהערה הבאה) נדפסו גם 200 טפסיות-דפוסים של הסיפור בהוצאה מיוחדת עם ציון ברוסית: וארשה, 1895. אין כל ספק, עלחוברת זאת התכוון שלום-עליכם בתהיכותרת של הסיפור: 'באַשריבן אין אַ ביכל'.

characters remain fixed from the beg.

imp. quote

real life context

זהו איננו

עלולות
תבוננות
רחשויות
בהוצאת
" (שלם)
בִּיה דער
ל הנוגע
א מצאנו
ז וכוללת
שמץ של

ק' (וילנה)
וראה שם,
גאט האט
ז אים מיט
זס, אַלע
פֿרישע,
ברור-הוא
הוא הלך
כולן עלו
אני אומר
1-123.
מותו של
ז שמכונה,
הסופר לא
יותר של
הות-דפוס
פסות של

בציונים
זו. [4].
ש' בשנת
ינג און
55-עמ'
סיפורים
ז.

¹⁰ ראה איגרותיו של שלום-עליכם אל מ. ספקטור ([112]), 16-20, ובייחוד איגרת 1, עמ' 17. פרט לאיגרת הראשונה נדפסו כל האחרות תחילה ב'דער טאָג', עליידי י.ד. ברקוביץ. שם מספריהן 74-80. על החלבן בבוארקא ראה, למשל, בזכרונותיו של יעשוע ליובאָמירסקי [7], 33-34.

¹¹ על מודעותו המלאה של שלום-עליכם לאופייה המגובש והבלתי-משתנה של דמות טוביה מעידה הפיסקה הבאה מתוך איגרת אל עורכי 'אונזער לעבען', מיום 30 באפריל 1907: "ווי איר זעט האָט זיך טביה נישט איבערגעביטן אויף קיין אָר, ד"ה וואָס איז שייך? די אומשטענדן האָבן זיך געביטן, די יאָרן האָבן געטאָן זייערע, אָבער טביה אַליין איז געבליבן דער זעלבער טביה מיט דער זעלבער וועלט-אַנשוינג, מיט די זעלבע געדאַנקען און פֿרינציפֿן, און אַפֿילו מיט דער זעלבער שפּראַך" (בערקאָוויטש [6], 217). [כפי שאתם רואים, טוביה לא השתנה כהוא זה, זאת אומרת מה שייך? התנאים השתנו, השנים עשו את שלהן, אבל טוביה עצמו נשאר אותו טוביה עם אותה השקפת-עולם, עם אותם רעיונות ועקרונות, ואפילו עם אותה לשון].

¹² לאחר השלמת הספר, כפי שהופיע בחייו של שלום-עליכם ב-1911 (ראה על כך להלן), הופיע עוד סיפורי טוביה: 'לד-לד', 'די יודישע וועלט' (וילנה), 1914, גיל' 3, 367-383; בסוף הפרסום נכתב במפורש 'נערווי, מערץ 1914', ציון שהושמט בספרים: 'נחלקלקות', א פֿאַרשפּעטיקטע מעשה פֿון טביה דעם מליכקער' [סיפור שנחאחר של טוביה החלבן], 'וואַרהייט' (ניו-יורק), 19 בינואר 1916. לפי בערקאָוויטש [6], 368) נדפס 'נחלקלקות' תחת השם 'מיר האָבן אַ שטאַרקן גאָט' [יש לנו אלוהים חזק] בשנת 1914 בעיתון 'דער נייער זשורנאַל' (פאריז), אך למרות ההיפושים בספריות בירושלים, פאריז וניו-יורק לא עלה בידו לגלות גיליון של כתביעת זה עם סיפורו של שלום-עליכם.

15
בהצגת חוסר העקביות והעדרה של מחשבה מודעת ומתכננת
מראש של שני הספרים אני חולק כאן באופן עקרוני על
הדברים המשתמעים לגבי סוגיה זאת מספרו של דן מירון
(ראה למעלה, הערה 6). דבריו של מירון מציגים מסגרת של
תפיסה כוללת לגבי יצירתו של שלום-עליכם. תפיסה זאת
מתחת למעשה הערה של ברקוביץ על מנחם מענדל: "אבל
הלומותיו פירושו: היה, להענין, להכשל, ליפול שבע
ולקום". [א6], ב ('הראשונים כבני אדם'), רפו (וראה גם
ניסוח דומה בעמ' עה שם). מבלי לציין זאת, ובניסוח המדויק
של משלי כד, 16, "השבע יפול צדיק וקם" (ראה את הכותרת
של פרק טו, עמ' 70), הפכו הדברים בספרו של מירון, ללא
פרופורציה והצדקה, לתשתית קבועה ולדגם מודע ביצירותיו
העיקריות של שלום-עליכם למן שנות התשעים, וביניהן
בעיקר מנחם מענדל וטוביה. העיון הכרונולוגי המדוקדק
ביצירותיו אלה של שלום-עליכם, עיון שאינו מקדים את
המאוחר, מגלה מציאות ספרותית אחרת, סבוכה יותר, לא
מתוכננת ולא מודעת, שאין בה מן הדגם המתיימר לענות על
הכל. לגבי מנחם מענדל בונה מירון את דבריו הכוללניים של
ההקדמה לספר משנת 1910 ומסמך אותה לתחילתה של
הסדרה משנת 1892 (עמ' 38-43). ויש מקום לחשדות
מבוססים, שלשלום-עליכם עצמו לא זו בלבד שלא היה מודע
להישגיו בעיצובו של מנחם מענדל, אלא שגם לא החשיב את
כתיבתו הפליטוניסטית בסדרות הבודדות לפני הופעתו של
מנחם מענדל בצורת ספר. שכן אין דרך אחרת להסביר את
העדרו של מנחם מענדל מאוסף כתביו בארבעה כרכים,
שהופיע בווארשה בשנת תרס"ג-תרס"ד [12]. רק העיבוד של
הפליטונים בספר של 1910 הוא שהעניק למנחם מענדל את
מקומו הראוי לו בתודעתו של הסופר וביושנתו הספרותית.
לגבי טוביה מלמדים השינויים המהותיים שעשה הסופר בשנת
1897 בטקסט של 1894 שאין לקבל את דבריו של מירון (בעמ'
59-60) על המסופר במונולוג הראשון ובניסוחו הראשון
כ"תנאי הכרחי למה שתעיד התארה בחייו", ושללא תנאי זה
"לא ייתכנו כלל מבחינה עניינית כמה מן האירועים העומדים
בפרק סיפורי". תולדותיו של הספר כפי שהן מובאות להלן
סותרות את הקביעה הפסקנית הזאת.

של טוביה, "א בודעם" [בתרגום העברי של י.ד. ברקוביץ, [12], 4: "יום אתמול כי עבר"], שבו מתואר המפגש של טוביה עם מנחם מענדל (חלקו השני הופיע בגיל' 3). מסתבר, שמונולוג זה היה מונח אצל שלום-עליכם בכתובים מאז 1896, שכן הוא הוצע בנובמבר 1896 למדכי ספקטור לפירסום ב'דער הויזפריינד' בכותרת "ניט באשערט". אלא שזה היה כבר לאחר הופעתו של הכרך החמישי של הקובץ, שבו נפסקה הופעתו של 'דער הויזפריינד'.

מה הניע אפוא את שלום-עליכם בשנת 1897 לנסח מחדש וביסודיות רבה את "דאס גרויסע געווינס", לאחר שסיפור נוסף של טוביה היה מונח אצלו מבלי שיזכה לפירסום? נראה שתשובה על כך נמצאת בגוף כתבה, שבו צוינו בעיפרון בין השיטין ובשוליים תרגומים של חיבות ושל צירופים אידיומטיים לרוסית. מכאן מסתבר, שהנוסח המחודש של הסיפור משנת 1894 עובד לצורך תרגום לרוסית. על גורלו של התרגום באותה תקופה איננו יודעים דבר, אך מטרה זאת מתיישבת יפה עם פירסומי של שלום-עליכם ברוסית בשנת 1898, שנוכרו למעלה. בבוא הזמן שימש עיבוד זה של "דאס גרויסע געווינס" את כל ההדפסות המחודשות של הסיפור, שהותאם כבר תיאום מלא לדמותו של טוביה כפי שהתגבשה תוך כדי עבודתו של שלום-עליכם על "ניט באשערט" – "א בודעם" משנת 1896.

מבלי להיכנס כאן לפירוט מדויק של ההבדלים שבין הנוסח של "דאס גרויסע געווינס" משנת 1894 ובין עיבודו משנת 1897, מן הדין להצביע על כמה שינויים עקרוניים שחלו בנוסח המאוחר. שלום-עליכם ויתר כאן לגמרי על המסגרת למונולוג של טוביה, שבו הציג משמו של ה'מחבר' את גיבורו, תוך תיאור מפורט של הופעתו החיצונית. בעיבוד נוספו בדברי טוביה פסוקים עם תרגומיהם-פירושיהם, שבהם קנה לו טוביה את עולמו בקרב קוראיו של שלום-עליכם. ניכר בעיבוד, ששלום-עליכם משתדל להינתק במודע מן הדמות המציאותית שאתה נפגש בבוארקה וששימשה לו לעיצוב הנוסח משנת 1894. עתה נראה, שטוביה מייצג תפיסה ספרותית חדשה תוך רביזיה בהתייחסותו של שלום-עליכם לדמותו. מגמה זאת מורגשת מאוד כשאנו קוראים בנוסח של 1894 את דבריו של ה'מחבר' על טוביה, דברים שהושמטו לחלוטין עם ביטול דברי המסגרת של ה'מחבר' מן הנוסח של 1897:

טוביה איז א ייד א געזונטער, א ברייטבייניקער, א שווארצער, א האריקער, שווער צו וויסן וויפל ער איז אלט, טראַגט גרויסע

ובלתי-מתאימה לדמותו של טוביה כפי שהתגבשה למן 1897. הכללתה ב'גאנץ טביה' עלידי י.ד. ברקוביץ בתוספת הכותרת "קטונתי" לאחר מותו של הסופר, מחזירה את הקורא ללא כל צורך והיגיון, בפתחו של הספר, לטקסט היחיד משנת 1894, כאשר הטקסט העיקרי, "דאס גרויסע געווינס", שלמעשה רק ממנו עשוי הקורא ללמוד לראשונה על טיבו וטבעו של טוביה, כבר אינו הטקסט המקורי משנת 1894.

עתה ברור מעל לכל ספק, שהסיפור הפותח את המונולוגים של טוביה, שכותרתו בספר היא "דאס גרויסע געווינס", נוסח מחדש באופן סופי כבר בשנת 1897. תאריך זה מופיע במפורש על שערו של כתביד שלום-עליכם השמור ב"בית אחד העם" בתל-אביב, הנושא עוד את הכותרת הכוללת "טביה דער מילכיקער". בכתבה, חסר דף בהתחלה (עמודים 3-4) שלאחר השער). ייתכן מאוד שבעמודים החסרים נכללה גם איגרת טוביה אל ה'מחבר' בעיבוד חדש; אבל, כאמור, איגרת זאת חסרה בכל מהדורות הספר שנדפסו בחייו של שלום-עליכם, וצריך להניח שכבר בשלב מוקדם מאוד ויתר המחבר על צירופה למונולוגים של גיבורו. בכתביד זה לפנינו הניסוח הסופי של "דאס גרויסע געווינס", שלמעשה הופיע אחר כך ללא שינויים בכל מהדורות הספר.

י.ד. ברקוביץ העיר בצדק, שבשנת 1896 לא פירסם שלום-עליכם דבר, כי לא היו ברוסיה כתביעת בידיש. דבריו נכונים, למעשה, גם לגבי השנים 1897-1898. במשך השנתיים האלה פירסם שלום-עליכם כמה חוברות של תעמולה ציונית בידיש והתחיל בהדפסת סדרת סיפורים ברוסית (בערקאוויטש [6], 364). בתנופה מחודשת חזר שלום-עליכם לפרסם ולכתוב בידיש רק עם הופעתו של כתבה, 'דער יוד', בראשית 1899, וכבר בגיליונו הראשון הופיע חלקו הראשון של המונולוג השני

ראה למשל את השם במפורש והכתובת של טוביה בסוף "קטונתי" ([12], 11), לעומת הסיום של "דאס גרויסע געווינס" בנוסח המאוחר: "איין זאך וועל איך אַיך בעטן, פאָן: איר זאָלט מיך קאָטש ניט אַרײַנשרײַבן אין אַ ביכל: און אַז איר וועט מיך אַרײַנשרײַבן, זאָלט איר קאָטש ניט אַרײַנשטעלן דעם נאָמען מײַנעם [...]". (שם, 40). [דבר אחד אבקש ממך, אדוני: שלפחות לא תכתוב אותי בספר, ואם כן תכתוב אותי, שלפחות לא תכניס את שמי]. מובן מאליו שסיום זה חסר בנוסח שנדפס ב'דער הויזפריינד', שבו מופיעה גם האיגרת של טוביה אל ה'מחבר' – "קטונתי".

תיאור ראשון של כתבה, שבו מדובר להלן, עם צילומים של השער ושל העמוד האחרון עם המחיקות פרסם יוחנן ארנן [2]. הגני מודה למר ארנן על אדיבותו הרבה בהעמידו לרשותי את צילום כתבה, ושל שאיפשר לי לפרסם מתוכו. הסדרה "פאפירלעך" של מנחם מענדל נדפסה ב'דער הויזפריינד', ה (1896) (וראה על כך להלן). אבל קרוב לוודאי שנכתבה כבר בשנת 1895.

המתאמת
בי ספרים
אנץ טביה
מותו של
בס' [12],

ור, בשנת
המחבר",
יברים משל
תה מ'גאנץ
ס גרויסע
[12], 4:
תחת השם
משנה. את
ליכם באף
יוו בידיש,
למיתרת

עת ומתכנת
עקרוני על
זל דן מירון
מסגרת של
תפיסה זאת
ענדל: "אבל
פול שבע
ס (וראה גם
יסוח המדויק
את הכותרת
מירון, ללא
ע ביצירותיו
ים, וביניהן
גי המדויק
מקדים את
ה יותר, לא
יר לענות על
כוללניים על
תחילתה של
ום לחשדות
א היה מודע
ה החשיב את
הופעתו של
להסביר את
בעה כרכים,
העיבוד של
מענדל את
הספרותית.
הסופר בשנת
מירון (בעמ'
וחו הראשון
לא תנאי זה
ים העומדים
ייבאות להלן

prepared it
for Russian
trans.

omissions
in 1897;
freeing
Type of
his bio-
graphical
model

הצעתו של שלום-עליכם כלולה באיגרת אל מדכי ספקטור מיום 6 בנובמבר 1896. וראה 'דער טאָג' (ניו-יורק), 11 בנובמבר 1923. וראה שם גם הערתו של י.ד. ברקוביץ בנוגע לזיהוי הסיפור.

שטיוול, א פארשטאנצונגעטע נאקידע אויף א ווארעם ליבלי איז דער גרעסטער היץ, א משונה מאדנע שניפסל אויפן האלדז, גאט ווייסט פון וואנען עס האט זיך צו אים גענומען, מיט א ווילד קאשקעטל אויפן קאפ, וואס זיצט ווי אויף קאטאוועס און האט חשק אראפצושפרינגען, טביה איז תמיד אויפגעלייגט צו רעדן, האט ליב א גלייכווערטל, א משל, א תורה, נישט קיין איבעריקער למדן, נאר נישט קיין עס-הארץ אין די קליינע אותיות.

מיט איינעם ווארט טביה איז א ייד פון די דארפסיידן, וואס עסן גוטע ווארעניקעס מיט קעז, לעבן אפ ניינציק יאר אויף דער וועלט און ווייסן ניט פון קיין ברילן, פון קיין אריינגעשטעלטע ציין, פון קיין מערדן און פון קיין אנדערע יידישע צרות און ווייטיקן [...] ('דער הויפּרעננד', ד, 67)²⁰

[טוביה הוא יהודי בריא, רחב-גוף, שחור, שער, קשה לדעת מה גילו, נועל מגפיים גדולים, לובש שכמיה מופתת על-גבי גופייה חמה גם בחום הגדול ביותר, ונב עניבה משונה על הצוואר, אלוהים יודע מניין הגיעה אליו, כובע מצחיה מטורלל, היושב על הראש כאילו בהלצה ורוצה לקפץ למטה, טוביה תמיד מוכרזומזן לדבר, אוהב פתגם, משל, אימרה-של-תורה, לא למדן מופלג וגם לא בורר-הארץ באותיות הקטנות.]

בקיצור, טוביה הוא יהודי מאותם יהודי-הכפר האוכלים כיסונים חמים ממולאים בגבינה, חיים להם בעולם חשעים שנה ואינם יודעים על משקפיים, על שיניים תותבות, על טחורים, ועל שאר מכאובים וצרות של יהודים [...]

לצידה של הערצה לגלגנית במקצת של בריאותו ושל כוחו הויטאלי של היהודי הכפרי מתגלה בדברי ה"מחבר" הללו גם נימת זלזול ולעג בתיאור לבושו המשונה של טוביה ובערכת למדנותו. בדמותו של ה"מחבר", המקנא בטוביה הבריא, יש משהו מן ההתייחסות הטיפוסית של

Shmerk reads
conclusion
in the description
of Tsvet's
dress

²⁰ פרט לתיאורו של טוביה מפי ה"מחבר" ב'דער הויפּרעננד' מצויים בידינו גם דבריו של שלום-עליכם על טוביה כהוראות הבימוי של הדראמה המאוחרת: 'טביה דער מילכיקער' (121, ג). והשווה את הדברים שם, שלפיהם מצטיירת דמות מכובדת יותר מזו שבקטע שהבאנו. והרי גם סיום המסגרת והסיפור כפי שהוא מופיע ב'דער הויפּרעננד': 'טביה האט זיך אויפגעהויבן פון דער ערד, אויסגעגלייכט די ביינער, זיך אפגעזעגנט מיט מיר נאך א מאָל דריי, צוגעווינטשעוועט מיר אַל דאָ גוטס מיט גרויס נחת ווי איך וועל זיך קערן און ווענדן, צוגעגאנגען צום פֿערדל און פֿאַרבונדן מיט דעם אַ שטיקל שמועס, דאָס פֿערדל, וואָס איז געשטאַנען די גאַנצע צייט איינגעשפּאַנט אין וואָגן און געשטויפּעט גראָן, האָט אויפֿגעהויבן דעם קאָפּ, אויפֿגעשטעלט די אויערן, געקוקט מיט אויגן, ווי אַ בר־דעת... אין אַ מינוט אַרום איז שוין טביה געזעסן אויפֿן וואָגן, ווי אַ פֿילאָסאָף, צווישן אַלע טעפלעך און קריגלעך, דאָס וועגעלע האָט געסקריפּעט און געקעכעט, דאָס פֿערדל האָט צעלאָזט די אויערן, געהויבן פֿיס, זיך געמאַכט גלייך ווי געגאַנגען [...]' ('עמ' 80) [טוביה התרומם מן האדמה, יישר את עצמותיו, נפרד ממני עוד שלוש פעמים, איחל לי מכל טוב והרבה נחת באשר אפנה ואסתובב, ניגש אל הסוס וקשר אותו חתיכת שיחה, הסוס שעמד כל הזמן רתום לעגלה וצבט מן העשב, הרים את ראשו, זקף את אוזניו, הביט בעיניו כב־רדעת... רגע אחרי זה ישב כבר טוביה על העגלה, כמו פילוסוף, בין כל הסירים והכדים, העגלה חרקה ונאנקה, הסוס שחרר את אוזניו, הרים את רגליו, ועשה את עצמו הולך [...]].

ה"אינטליגנט", שרגש הקנאה שהוא חש כלפיו מלווה בעת ובעונה אחת גם בהתנשאות ובהסתייגות עוקצנית מגסותו ומהליכותיו של הלה. וטוב עשה שלום-עליכם שהשמיט את הדברים הללו ודומיהם כבר בשנת 1897, ומאז הניח לקוראיו לעמוד על טיבה של הדמות מתוך דבריה היא בלבד במונולוגים סגורים, שבהם הסיטואציה האפית נרמזת אך ורק מפי הדובר עצמו או מתת-כותרת של פרק בלבד.²¹

אמנם, בהופעתו הראשונה של טוביה בשנת 1894 יש רמזים לאפשרות של סיפורים נוספים של אותה הדמות. למשל, בסיום דבריו מאחל טוביה לשומעו: '[...] גאט זאָל אייך העלפֿן, עס זאָל אייך תמיד זיין גוט אויפֿן האָרצן און איר זאָלט זיך תמיד קאָנען אָפּגעבן מיט טביה [...]' ('דער הויפּרעננד', ד, 80) [...] שאלוהים יעזור לכם, שתמיד יהיה לכם טוב על הלב, ושתמיד תוכלו לתת-את-דעתכם לטוביה [...]]. אולם נדמה, שאין בדברים הללו הבטחה-החלטה מפורשת של שלום-עליכם להמשיך בסדרת סיפורי טוביה, כשם שדברי טוביה באיגרת אל ה"מחבר" ('קטנותי'), "איך רעכן אס ירצה השם אין גיכן אנהייבן טראַכטן מכוח חתונה מאכן אַ טאַכטער; און אז גאָט וועט שענקען, ווי זאָגט איר, דאָס לעבן, איז אפֿשר טאַקע צוויי מיט אַ מאָל [...]' (שם, 65)²² [אני חושב להתחיל בקרוב, אם-ירצה השם, לחשוב על חיתונה של בת; ואם אלוהים ייתן, כמו שאתם אומרים, חיים, אז אולי באמת שתיים בבת-אחת [...]]. יכולים גם הם להתפרש כשיגרת-דיבור בלבד של אב המטופל בבנות, ולא דווקא כהבטחה מפורשת להמשיך בסיפורים על חיתון בנותיו של טוביה עלי-הידוע לנו מן ההתפתחות המאוחרת של הספר. שכן במונולוג הבא של טוביה, "ניט באַשערט" – "א בוידעם", אמנם נזכר בדרך אגב חיתון בנותיו, אך עיקרו הוא המפגש בין טוביה ובין מנחם מענדל. נראה שיש חשיבות רבה, בתולדותיהן של שתי הדמויות הללו ביצירתו של שלום-עליכם, לשנים 1896–1897, כי כל העדויות מצביעות על כך שבשנים הללו הכריע הסופר לצד ההמשך של שתי הסדרות והגיע לגיבושן של שתי הדמויות תוך כדי עימות ישיר ביניהן. עדות מאלפת ביותר על כך נשתמרה לנו בכתב-היד משנת 1897, שבו נמחק סיומו של המונולוג של טוביה אגב הצבעה מפורשת על כך. והרי הדברים שניתן לפענחם, למרות שנמחקו:

[...] ווי קומט זשע ר' טביה קבצן צו געלט? גאט האָט [...] אָנגעטראָגן פֿון אַלדע שוואַרצע יאָר אַ קרובֿ שליט מול מנחם מענדל הייסט ער, האַנדלט אין יעהופעץ מיט האַלבע פּראָלן. אַ שיינע מעשה כלעבן, ס'איז פּדאי איר זאָלט זי אויסהערן. נאָר לאָמיר שוין לאָזן אויף אַן אַנדער מאָל. [...] מע באַדאַרף אין זינען האָבן עסק, ווי זאָגט מען כל עורב למיניהו, איטלעכער צו זיינעם,

²¹ וראה את התת-כותרת ל'טביה פֿאַרט קיין ארץ-ישראל' ב'גאנץ טביה', [121], 165.

²² והשווה גם 'גאנץ טביה' [121], 11.

איר צו אן געזונט און [...] אס הביא מכל שמו, הסו שתשמע ע צריכים לו כלומר: כל [...] היהי:

סיום:
טוביה עם
דאָס גו
המהדורות
נכתבו לא
של "ניט
משום הבו
הסיפור ה
טוביה עם
כבר לתפי
מענדל ל
באשערט"
טוביה לג
ביחסה א
באשערט"
שלום-ע
משנת 96
חליפת ה
מענדל נ
בסיום המ
ב'ניט ב
1895–197
הסדרות ב
המפורסמו
שרידים
במונולוגי
"הינטיקע
קוראים:

[...] און ע
אפֿשר אַ ש
באַלד טוט כ
דיינע חלומ
מיט די האַל
[ומחשבה ה
לשניהם, בד

²³ הדברים
44 ומן
ובמקורו
הסיום כ
השווה

מלווה בעת
ית מגסותו
השמיט את
ומאז הניח
יבריה היא
יה האפית
ת של פרק

1894 יש
זה הדמות.
[גאט זאל
הארצון און
...] ("דער
כס, שתמיד
את-דעתכם
רים הללו
שיך בסדרת
ה"מחבר"
יכן אנהייבן
זאגט וועט
טאקע צוויי
חיל בקרוב,
ואם אלוהים
אמת שתיים
יגרת-דיבור
א כהבטחה
י של טוביה
הספר. שכן
א בויידעם",
הוא המפגש
טיבות רבה,
יצירתו של
ל העדויות
לצד ההמשך
הדמויות תוך
ותר על כך
זק סיומו של
ול כך. והרי

אט האט [...] ים מול מנחם בע פריאלו. א ויסהערו. נאך ארף אין זינען ער צו זינען.

ארץ-ישראל

עם החלומות שלך? פה, האם זה זהו מנחם-מנדל שני עם חצאי הפריאלים?

ובמקביל לכך, בניסוח הראשון של המונולוג "שפרינצע" [בתרגום העברי של י.ד. ברקוביץ, [12], 4: "בת טוביה שנשפטה במים"] (1907):

[...] מאכן א תל פון בעליהביטישקייט און אוועקלאזן זיך מיט ווייב און קינדער אויף די עלטערע יארן קיין אמעריקע? א ניט דערהארן וועט דאס קאלומבוס, אז איך זאל "מאכן א לעבן" ווי מיין שלים-מלדיקער קרוב מנחם מענדל פון יעהופעץ שרייבט מיר, אז עס גייט אים אין אמעריקע קיין עין הרע זייער גוט, א גאנצן טאג טראגט ער ארום געזעטן און ביי נאכט פארדינט ער א חוץ, ער וויגט פרעמדע קינדער, אז און וויי איז אים, ער האט זיך גוט דערלעבט, פון א פינערדיקן "שפגעלאנט" אין יעהופעץ, פון א בערזעיאנער דרייקאפ ווערן אין אמעריקע אז אס! [...]

(אונזער לעבן, גיל' 61 [16 במאי 1907])

[...] להרוס את כל משק-הבית ולהפליג לעת זקנה עם האשה והילדים לאמריקה? לא יוכה לראות זאת קולומבוס, שאני "אעשה חיים", כמו שכותב לי קרובי ביש-מזל מנחם-מנדל מיהופץ, שהולך לו באמריקה, בלי עיז-הרע, טוב מאוד, כל היום הוא נושא גאטן ובלילה הוא מרווית תוספת: מנענע לשנתם ילדים זרים, אוי ואבוי לו, שהגיע למה שהגיע, מ"שפגעלאנט" חוצב-להבות ביהופץ, ממסובכ-הראשים בבורסה ליהפך לאומנת באמריקה! [...]

אלא שגם שני הקטעים הללו נמחקו בהדפסות המאוחרות של המונולוגים. העימות בין מנחם מענדל לטוביה הוגבל על-ידי כך לאפיזודה "ניט באשערט" – "א בויידעם", שהעמידה את הקוראים על הניגודיות שבין שתי הדמויות ותרמה את תרומתה לגיבושן. ניגודיות זאת נשארה בהקשר הרחב של יצירתו של שלום-עליכם, והיא מרחפת מעל להופעותיהן של שתי הדמויות, אבל מן הטקסט המפורש היא נדחקה בהדרגה, כאשר במרכז הספר הועמדו הקונפליקטים האחרים שלפניהם העמיד שלום-עליכם את טוביה.

קרוב לוודאי שגופי הדברים של הספר, על המשכו ומבנהו, התחילו להתרקם אצל שלום-עליכם רק תוך כדי כתיבת המונולוג "הינטיקע קינדער" (1899) – הוא סיפורו של טוביה על פרשת נישואיה האומללים של צייטל, בתו הבכירה. מן המונולוג הזה ועד הסיפור "טביה דער מילכיקער פארט קיין ארץ-ישראל" (1909), במשך עשר שנים, כל סיפור וסיפור של טוביה הוא מונולוג על אחת מבנותיו. בשנת 1907, כששלח שלום-עליכם את הסיפור "שפרינצע" לאונזער לעבן, כתב לעורך העיתון:

[...] גאט איז גאט, שלום-עליכם לעבט און טביה איז ניט געשטארבן. דאס איז די זעקסטע דערציילונג פון מיין בויבעריקער פריינד [...] שענקט אונדז טביה אלע יאר א נייע מעשה. און וויפל טעכטער אזוי פיל מעשיות [...] (מתוך איגרת מיום 30 באפריל 1906. בערקאוויטש [6], 217) [...]

[...] אלוהים הוא אלוהים, שלום-עליכם חי וטוביה לא מת. זהו הסיפור השישי של ידידי מבייבריק [...] מעניק לנו טוביה מדי

איר צו איינערע ביכלעך, איך צו מינע קריגלעך [...] זינט מיר געוונט און גליקלעך און האט אייך א גוטן תמיד! [...]

[...] אס כך, איך מגיע ר' טוביה הקבצן אל כסף? אלוהים [...] הביא מכל השנים השחורות אזיה קרוב ביש-מזל, מנחם-מנדל שמו, הסוחר ביהופץ בחצאי פריאלים. סיפור יפה, בחי, כדאי שתשמע עד הסוף. אבל מוטב שנשאיר זאת לפעם אחרת [...] צריכים לחשוב על העסק, איך אומרים: "כל עורב למיניהו", כלומר: כל אדם בשלו, אתה אל הספרים שלך, אני אל הכדים שלי [...] היהנא לי בריא ומאושר ושיהיה התמיד שלך טוב!]

סיום זה, המבשר את הסיפור החדש על המפגש של טוביה עם מנחם מענדל אמנם נמחק ובמקומו בא הסיום של "דאס גרויסע געווינס", כפי שהוא ידוע לנו מכל המהדורות של הספר. אך ברור עתה, שהדברים שנמחקו נכתבו לאחר שהיה כבר בידי שלום-עליכם נוסח מוכן של "ניט באשערט" – "א בויידעם" ובסיום המחוק היה משום הבטחה להמשך הסדרה תוך הצבעה על תוכנו של הסיפור הבא. ומסתבר, שהעיבוד של הסיפור הראשון של טוביה עם הסיום המחוק נוצר כאשר שלום-עליכם הגיע כבר לתפיסה ברורה על הניגודיות העקרונית שבין מנחם מענדל לטוביה. נוכח תפיסה זאת, שפותחה ב"ניט באשערט" שקדם לכתב-יד משנת 1897, הגיעה דמותו של טוביה לגיבושה, שאחד ממרכיביה היה היסוד האנטיסטי ביחסה אל מנחם מענדל. צריך עוד להזכיר, ש"ניט באשערט" – "א בויידעם" נוצר זמן קצר בלבד לאחר ששלום-עליכם פירסם בדרך החמישי של "דער הויזפריינד" משנת 1896 את "פאפירלער", היא הסדרה השנייה של חליפת האיגרות בין מנחם מענדל לזוגתו, כאשר מנחם מענדל נמצא כבר ביעהופעץ, היא קיוב, כפי שקראנו בסיום המחוק של המונולוג של טוביה, ובהתאם למסופר ב"ניט באשערט" – "א בויידעם". יוצא אפוא, שבשנים 1895–1897 בערך החליט שלום-עליכם להמשיך בשתי הסדרות בצורה מקבילה כמעט, וכל אחת משתי דמויות המפורסמות התגבשה אז בניגודיותה עם הדמות האחרת. שרידים של התפיסה הניגודית הזאת נמצאים עוד במונולוגים מאוחרים יותר של טוביה. למשל, במונולוג "הינטיקע קינדער" (1899), בניסוחו הראשון, אנו קוראים:

[...] און עם פליט מיר דורך א מחשבה אין קאפ, ווי א בליז: אפער א שדוד? הא? פאר ביידן נישט קרום, כלעבן... און טאקע באלד טוט מיר א זעץ צוריק א געדאנק: ביסט שוין ווידער דא מיט דינע חלומות? פער, טביה, סאיז דיר דער אנדערער מנחם מענדל מיט די האלבן פריאלו? (ידער יוד, 1899, גיל' 10, עמ' 7) [ומחשבה חולפת בראשי כבדק: אולי שידוך? הה? לא דבר עקום לשניהם, בחיי... ומייד מכה בי רעיון בחזרה: אתה כבר שוב פה

הדברים מובאים על-פי השורות המחוקות האחרונות שבעמ' 44 ומן המחיקה שבעמ' 45 של כתב-היד. מעל המחיקות הללו ובמקומות הפנויים באותם עמודים הוסיף שלום-עליכם את הסיום כפי שהוא מופיע בעמ' 39–40 של 'גאנץ טביה' [12], והשווה שם.

[7]

בוידעם" ו"הינטיקע קינדער" כונסו כאן ללא שינויים מהותיים, ואילו "דאָס גרויסע געווינס" הובא כאן על-פי הנוסח שבכתב-היד משנת 1897, כפי שצוין כבר קודם לכן. בשנת 1910 נאספו סיפורי טוביה בכרך הראשון של כתבי שלום-עליכם המתורגמים לעברית [12ב], ובשנת 1911 הופיע התרגום הרוסי של הספר תוך שיתוף פעולה הדוק בין מתרגמו ובין מחברו [14]. תרגום סיפורי טוביה בעמ' 5-174). באותה שנה הופיע גם הכרך השביעי של מהדורת "פראָגראַס" של כתבי שלום-עליכם ביידיש, ובו האוסף של סיפורי טוביה [12א].²⁵ שלושת הספרים הללו

בוידעם", וארשה, ללא ציון שנת הדפוס וללא סימון מספרי עמודים (פאָמיליען ביבליאָטעק, מס' 76), וכן "הינטיקע קינדער", וארשה, כנ"ל (פאָמיליען ביבליאָטעק, מס' 77). גם כשהופיעה מהדורה חדשה של "הינטיקע קינדער" באותה הסדרה (וארשה, תרע"ד), היא נדפסה מאותן אמהות, ולא מן הספר שהופיע בשנת 1911 (ראה הערה 25). לא ראיתי את "א גרויסער געווינס" [!], שצוין על העטיפות של פאָמיליען ביבליאָטעק' כמס' 46, אך יש להניח שגם סיפור זה נדפס מאמהות של מהדורת 1903.

²⁵ טרם נבדקו הרכבה, תיכנונה ועקרונותיה של מהדורה זו של כתבי שלום-עליכם, האחרונה שהופיעה בחייו של המחבר. היא החלה להופיע בוארשה בשנת 1909 והופעתה נפסקה עם הכרך ה-16, "דער בלוטיקער שפאָס", משנת 1915, אך לא עלה בידי לראות את הכרך ה-15. האם כרך זה הופיע? הופעת המהדורה נפסקה בגלל פרוץ מלחמת העולם הראשונה. אין כל ספק, שמהדורה זו לא תוכננה מראש בקפדנות, שכן בכרך הראשון שלה מופיעים סיפורי טוביה "חווה" (עמ' 1-18), ו"שפרינצע" (עמ' 231-248), ובכרך השביעי, "טביה דער מילכיגער", מופיעים הסיפורים הללו שוב במסגרת הכוללת של הספר. לא מצאתי מהדורה של הכרך השביעי עם ציון תאריך מפורש, אך היות שהכרכים השישי והשמיני נושאים את התאריך 1911, קרוב לודאי שגם הכרך השביעי הופיע באותה שנה. כמו כן טעונה בדיקה יסודית גם בעיית המהדורות של סיפורי טוביה בחוברות בודדות, שצוינו כבר למעלה, בהערות 9, 24. נוסף על אלה שצוינו שם היו בידי עוד: "האָדל", וארשה, תרס"ה/ה' 1905 (ביכער פאָר אַלע, מס' 9); "שפרינצע", וארשה, תרס"ט/ט' 1909 (פאָמיליען ביבליאָטעק, מס' 15); "חווה", וארשה, תרס"ט/ט' 1909 (פאָמיליען ביבליאָטעק, מס' 22). לפי העטיפות של "פאָמיליען ביבליאָטעק" הופיע עוד במס' 54 "טביה דער מילכיגער פאָהרט אין ארץ-ישראל". רק הסיפור "האָדל", כפי שהופיע במהדורה נפרדת בשנת 1905, עובד על-ידי שלום-עליכם והוא שונה מנוסחו שנדפס בעיתון. אך אף-על-פי שניתן למצוא פה ושם תיקונים בין נוסח זה ובין הנוסח הסופי של הסיפור כפי שהוא מופיע בכרך השביעי משנת 1911, אין הם מהותיים. שינוי אופייני אחד מופיע בסיומו של הסיפור: בנוסח שבעיתון מסתיים הסיפור בשאלה: "ווען האָט איר יאַרצייט?" [מתי אצלך ה"יארצייט?]; הסיום בחוברת משנת 1905: "וואָס הערט זיך עפעס מכוח דער מלחמה?" [מה נשמע שם בדבר המלחמה?]; בנוסח הסופי: "וואָס הערט זיך עפעס מכוח דער כאָלערע אין אָדעס?" [מה נשמע שמה בדבר החולירע באודעס?]. הסיפורים "חווה" ו"שפרינצע", שהופיעו בשנת 1909 בחוברות נפרדות, נדפסו מאמהות של הכרך הראשון הנ"ל של הכתבים. כאשר הופיעה מהדורה חדשה של "חווה",

שנה סיפור חדש. וכמספר הבנות כן מספר הסיפורים [...]

שלום-עליכם שיחזר בדברים אלה את תוכניה של הסדרה, כפי שנקבעה כבר סופית למן הסיפור "האָדל" (1904), על בתו השנייה של טוביה. ואכן, מן הסיפור הזה ואילך הופיעו בהפרשים קבועים של שנה עד שנתיים עוד שלושה סיפורים של טוביה על בנותיו ("חווה" - 1906, "שפרינצע" - 1907, "טביה דער מילכיגער פאָרט קיין ארץ-ישראל" - ראשית 1909). וכפי שהדגיש שלום-עליכם באיגרת אל י.ח. רבניצקי מ-16 באפריל 1906, הסיפורים על בנותיו של טוביה לא חזרו על עצמם: "[...] חווה גייט איבער האָדלען און חזרט זיך חלילה ניט איבער" (בערקאָוויטש [6], 214). [...] חווה עולה על הודל ואינה חוזרת חלילה על דבר קודם]. מסתבר אפוא, שלמן הסיפור על צייטל משנת 1899 ועד הסיפור על ביילקע, הצעירה בבנות טוביה, התגבש למעשה הספר סביב קונפליקטים, שניתן להגדירם כרומאניסטיים, הנוצרים על-ידי בנותיו של טוביה, שהעמידו את אביהן במבחן העימות עם מעשיהן. קרוב לודאי שבפרק זמן זה חשב שלום-עליכם על סיפור נוסף או על שני סיפורים נוספים, כפי שמשמע מן המסופר על שש או שבע בנותיו של טוביה. שמה של טייבל הוא רמז לסיפור נוסף אחד לפחות שלא נכתב. שכן, בסיפור על ביילקע נסגר למעשה המעגל ושלום-עליכם שילח את טוביה לארץ-ישראל לאחר מיצוי הסיפורים על חמש בנות ומותה של אשתו גולדה. מבנה הספר כשרשרת של מבחנים, שבהם נתקל טוביה בקונפליקטים רומאניסטיים שבנותיו מזמנות לו, ושהמשותף לכולם היא החריגה מתפיסתם השמרנית של טוביה ואשתו על נישואי בנותיהם, מקבלת את אישורה המלא והברור במחזה "טביה" טעכטער, שכתב שלום-עליכם לאחר השלמת המגולוג על ביילקע ויצאתו של טוביה לארץ-ישראל. במחזה זה, שעוד ידובר בו להלן, ניסה שלום עליכם לסכם את הסיפורים על בנותיו של טוביה במסגרת דרמאטית אחת, ולגבש את דמותו של טוביה מחדש בעימות סצני עם הקונפליקטים הרומאניסטיים שעזבו קודם במגולוגים. ואומנם המחזי שלום-עליכם את הסיפורים ללא כל אותם הדברים שקדמו ב"דאָס גרויסע געווינס" ו"א בוידעם" לסיפורה של צייטל, בתו הבכירה של טוביה, שבה מתחילה שרשרת הקונפליקטים האמורים.

בימי חייו אסף שלום-עליכם את סיפורי טוביה פעמים אחדות. לראשונה עשה זאת בשנת 1903, באוסף כתביו ביידיש, שהופיעו בתרס"ג-תרס"ד. בקובץ זה נאספו שלושת הסיפורים הראשונים של הספר המאוחר, אלה שנכתבו עד 1903 ([12], 101-166).²⁴ הסיפורים "א

²⁴ מן האוסף הזה, בעל ארבעת הכרכים, הופיעו גם מהדורות אחדות מאמהות-דפוס, ומאותן אמהות יצאו גם סיפורים בודדים בחוברות מיוחדות. בידי נמצאים הסיפורים "א

[8]

זהי
של
בה
בה
של
לדו
ב
הז
בני
תרו
ראו
טוב
שש
הרו
ומה
כדב
באו
אשו
והז
היה
שוב
מעג
הופי
ו
חזר
מסי
תוך
לאר

ו
ב
ג
ד
ה
ו
ז
ח
ט
י
כ
ל
מ
נ
ס
ע
פ
צ
ק
ר
ש
ת
י
ל
א

מאז 'סטעמפעניר' (1888), הגשתה הראשונה של
התאוריה של ה"רומאן היהודי", ניסה שלום-עליכם
להישאר בתחום הסבירות מבחינת עיגונם במציאות

יהודית של הקונפליקטים הרומאניסטיים ופתרונותיהם בכתביו. וזאת, כידוע, בניגוד לבדיה הרומאניסטית המועתקת מספרות זרה.²⁹ במקביל להשקפה בסיסית זו ניכר העניין הרב שגילה שלום-עליכם בסיטואציות רומאניסטיות חדשות, שעלו בזמנו בחברה היהודית. היו אלה סיטואציות שפוררו את ההווי היהודי המקובל והמסורתי בכל הנוגע לשידוכים יזומים, בעזרת שדכנים או בלעדיהם, והכזיבו את ציפיות ההורים מצאצאיהם, שגילו מידה הולכת וגדלה של עצמאות בבחירת בני-זוג לנישואין, בניגוד לרצון הוריהם. היפוכם של אלה היו אותם קונפליקטים בכתביו, שנוצרו לאחר שהביאו ההורים להרס חייהם של הצעירים על-ידי השלטת מרותם עליהם, בניגוד לרצון הבנים. בדיקה מקיפה של הקונפליקטים הרומאניסטיים בכתביו של שלום-עליכם עשויה להעלות קשת רחבה ביותר של אפשרויות ושל גוונים בכל הכרך בפתרונותיהם. היו קונפליקטים, שההסתגלות אליהם בחברה היהודית לא הביאה בסופו של דבר לקרע בין הדור הצעיר ובין הוריהם, דוגמת הפרשיות של צייטל, האָדל ואפילו ביילקע – בנותיו של טוביה; ולעומתם היו קונפליקטים חריפים וטראגיים, שלא היה להם פתרון אלא במותו של אחד מבני-הזוג, כמו שקרה לשפרינצע, בתו של טוביה. ובין הקונפליקטים החריפים ביותר שהיו עלולים להתרחש בחברה היהודית בזמנו של שלום-עליכם היתה הסיטואציה ההתחלתית, שבה מתאהבת בת מבית יהודי בגבר לא-יהודי ומחליטה לעזוב את עמה ודתה, כדי לממש את אהבתה, וזאת למרות הקרע הצפוי עם משפחתה בעקבות הצעד הדראסטי. דוגמה לכך היא חוה, בתו של טוביה.

שלום-עליכם נזקק לסיטואציות התחלתיות דומות לזו
האחרונה גם בכתבים אחרים, שבהם מתוארת אהבתה של
בת מבית יהודי לגבר לא־יהודי. אנו נתקלים בקונפליקטים
משוג זה ביצירות שנכתבו לפני הסיפור **'חנה'** של טוביה
משנת 1906 וגם אחריו, ברומאנים 'מאשקעלע גנב'

את הדברים להלן עם דבריו של ברקוביץ שם.
 דעותיו של שלום-עליכם בעניין זה נוסחו בעיקר בתוך:
 'שמר'ס משפט', ברדיטשוב הרמ"ח/1888; בהקדמה לרומאן
 'סטעמפעניו', המופיע בראש כל המהדורות של הספר; א'
 ברעף צא גוטען פריינד', 'יודישע פאלקס-ביבליאָטעק', ב'
 (1889), 304-310, וכן בדיגרסיות רבות ברומאנים שלו
 משנות השמונים, שהושמדו כחלקן בנוסחאות המאוחרות
 (ראה בהערות ל'אלע ווערק' [712], בייחוד בכרכים ב-ג).
 סיכום של הדברים ראה אצל אויסלענדער [1], 5-72.

זהים בהרכבם.²⁶ לא כלולה בהם האיגרת "קטונתי", שלושת הפרקים הראשונים שבהם זהים עם מה שהיה כלול בהוצאת הכתבים בידידש משנת תרס"ג-תרס"ד ונוספו בהם הפרקים שנכתבו ופורסמו עד 1909 בסדר הכרונולוגי של הופעתם. הספר מסתיים בפרידתו של טוביה, היוצא לדרכו לארץ־ישראל.

מבלי להיכנס כאן לפירוט השינויים שחלו בפרקים "האדל" ו"שפרינצע" לעומת פירסומיהם הקודמים בעיתונים, או השינויים בין הנוסח ביידיש של הספר ובין תרגומיו לעברית ולרוסית,²⁷ מתקבל על הדעת, שלמעשה ראה שלום-עליכם בהרכב הזה של אוסף המונולוגים של טוביה ספר גמור שלא צפוי לו המשך כלשהו. קרוב לוודאי ששלום-עליכם הגיח שמיצה כבר את הקונפליקטים הרומאניסטיים שבהם ניתן היה להעמיד את טוביה, ומחסור קונפליקט נוסף מתאים, שלא יחזור על קודמיו, כדבריו באיגרת אל רבניצקי שהובאה למעלה, העמיד באופן סופי את מספר בנותיו של טוביה על חמש. גולדה, אשתו של טוביה, נפטרה. חמש בנותיו עזבו את בית אביהן והוא עצמו עומד לעלות בודד וגלמוד לארץ-ישראל. זה היה סיום יאה והגיוני לסיפוריו של טוביה, סיום שהעלה שוב באופן אנטייתי את הניגודיות בין דמות זו ובין מנחם מענדל, שעוד קודם לכן, בהתאם לזמן הכרונולוגי של הופעתו בכתבי שלום-עליכם, יצא לארצות-הברית.

זנה, במארס 1914, כחמש שנים לאחר סימו של הספר, חזר שלום-עליכם וכתב את "לד-לד", מונולוג נוסף מסיפורי טוביה (ראה פרטים בהערה 12). הוא עשה זאת תוך הנמקה "דחוקה", המבטלת את נסיעתו של טוביה לארץ-ישראל.²⁸ והמשיך את סיפור חייו של טוביה

וארשה, תרע"ג (הפעם: פֿאַמיליען ביבליאָטעק, מס' 122). נדפסה גם היא מן האמהות של הכרך הראשון הנ"ל, ולא כפי שנדפס הסיפור בכרך משנת 1911! בסיפור "חיה" אין כמעט שינויים בכל הדפסותיו. לעומת זאת עיבד שלום-עליכם את הסיפור "שפרינצע" לקראת הופעתו בכרך הראשון ובחבורת הנפרדת של 1909. בעיבוד זה נקבע ניסוחו הסופי. על אחד השינויים הצבעתי למעלה, בזה"ב 31: הקטע על מנחם מענדל סולק כבר במהדורות הנ"ל משנת 1909. מכל האמור כאן, וכן בהערות הקודמות, עולה, שלקראת פירסומו של הכרך השביעי של הכתבים ביידיש, האוסף של סיפורי טוביה משנת 1911, השתמש שלום-עליכם בנוסחאות שעובדו במהדורות שונות של הסיפורים למן 1903 ועד 1909, מבלי להכניס בהם שינויים מהותיים כלשהם.

20 המדובר בהרכב הסיפורים ולא בניסוחם. תוך כדי התרגום לעברית שינה שלום-עליכם לא מעט בסיפורי טוביה. וראה על כך: ראסקין [11], 155-162. שלום-עליכם העדיף את הנוסח העברי של הכפר על נוסחו ביידיש והורה למתרגם לרוסית לעיין בנוסח העברי לצורך התרגום. וראה מה שכתבתי על כך במבוא לכתבים עבריים [12ח], 21 והערה 19 שם. יוצא אפוא, שבנוסח השיידיש, כפי שהוא מצוי ביידינו, לא הוכנסו אותם השינויים. וראה גם בהערה הקודמת.

²⁷ ראה סיכום-ביניים של הבעיה למעלה, וכן בהערות 25, 26.

א שינויים
כאן על-פי
כבר קודם
ראשון של
[...], ובשנת
תוף פעולה
עורי טוביה
שביעי של
יידיש, ובו
פרים הללו

סימון מספרי
"הינטיקע
מס' 77). גם
"ער" באותה
זהות, ולא מן
"איתי את "א
ל "פאמיליען
זור זה נדפס

הזורה זו של המחבר, הנפסקה עם, אך לא עלה, פייז הופעת, שונה. אין כל, שכן בכרד, עמ' 1-18), טכני דער גרר הכוללת, יעני עם ציון מיני נושאים, שביעי הופיע, גם בעיית, שציונו כבר, שם היו ביוי, אר אֶלע, מס' (פֶאָמיליען) תרס"ט/1909 ל' פֶאָמיליען, שן מיליגער, כפי שהופיע, זעליכס והוא, תן למצוא פה, הסיפור כפי, הם מהותיים, וסח שבעיתון, צייטונג] ימתי, 1905: "וואָס, מע שם בדבר, נס מכוח דער, בר החולירע, הופיעו בשנת, הכר הראשוני, ה של "חווה",

both readers' expectations & SA's own spends prevented him from condoning ZVE despite his commitment to mimetic realism.

החורגות מן ההווי המקובל עליהם, אך קונפליקט רומאניסטי המוביל לשמד – לא זו בלבד שלא היה מתקבל על דעתו של הקורא המצוי, אלא קרוב לוודאי ששלום-עליכם בעצמו לא היה שלם עם מתן לגיטימציה לצעד כזה גם מעבר להתחשבותו עם קוראיו. הווי אומר, שסבירותו של הקונפליקט הרומאניסטי ופתרונו על רקע המציאות היהודית בתקופתו של שלום-עליכם הוא רק צד אחד של המטבע.³¹ לסבירות זו נתלוותה התחשבות בקורא, במושגיו וברגשותיו, שלא הירשתה לשלום-עליכם לחרוג אל מעבר לגבולות המתקבל על הדעת בקרב אלה שלהם נועדו כתביו. ובאופן פאראדוקסאלי נעשה הדבר על חשבון אותה סבירות, באמצעותם של פתרונות דחוקים לקונפליקטים שהעלה בכתביו. כשם שלא "הירשה" ברומאן 'סטעמפעניר', זה ה'רומאן היהודי' המובהק שלו, לאשת-איש לבגוד בבעלה מעבר לחולשה רגעית ותמימה, כך השתדל גם בהתפתחויות רומאניסטיות מאוחרות יותר בכתביו שלא להביא לקרע הגורלי, שנחשב כחריג, ולהוציא בת ישראל לשמד.

לפיכך יש להניח, שכלפי החריג הבולט כל-כך בסיפור על חוה, בתו של טוביה, שפורסם בשנת 1906, וחזר ונדפס מאז ללא שינויים בכל המהדורות והתרגומים הנזכרים, חש שלום-עליכם שלא בנוח. מהלכו של הסיפור מוביל לקרע, שאותו השתדל שלום-עליכם למנוע במקרים אחרים. גלוי לעין, שכבר במונולוג זה השאיר שלום-עליכם פתח כלשהו להמשכו האפשרי של הסיפור, שיביא אולי לפתרון שיתקבל על דעתו ועל דעת קוראיו. שכן אותה ספנה מרגשת, המתוארת על-ידי טוביה עצמו והמעלה את המפגש ביער, בין האב לבתו המשומדת – שני צדדים לה. דחיית הבת באה אמנם כדי להבליט את עמידתו האיתנה הצפויה של טוביה כלפי המשומדת ומוסיפה לא מעט לעיצובה של הדמות, ודווקא משום שחווה היתה בתו האהובה של טוביה; אך יחד עם זאת ברור לקורא, שלחווה קרה משהו שמן הראוי להתחשב בו. הוא חש שעובר עליה משבר חמור, המביא אותה אל אכילה, למרות ידיעתה הברורה, כבתו הנאמנה של טוביה, שאין היא יכולה לצפות לסליחה או לכל התפשרות מצידו. אך אין הקורא יודע מה קרה לה, לחווה, כפי שלא ידע גם טוביה עצמו, שרק מפיו אנו שומעים על מפגש טראגי זה בין אב לבתו. ספנה זו היא ללא ספק ביטוי להיסוסיו של שלום-עליכם בנוגע לסיומה של פרשת חוה. לכן טבעי הדבר, שגם לאחר השלמת הסדרה של הקונפליקטים הרומאניסטיים, שבהם מעורב גיבורו, המשיך שלום-עליכם להתלבט ולחפש פתרון לפרשת חוה, פתרון שיספק את ציפיותיו של הקורא היהודי ושלו עצמו. והדבר מוכח מעיבודיו הדראמאטיים לסיפורי טוביה, שקדמו למונולוג "לך-לך" משנת 1914,

(1903),³² 'דער מבול' – אין שטורעם' (1907),³³ וכן ב'דער בלוטיקער שפאט' (1912).³⁴ אך בשלושת הרומאנים האלה נזהר שלום-עליכם מלהביא את היהודייה הצעירה, גם כשזו כבר משתייכת לחוגים "מתקדמים" של המהפכנים, לידי מימוש אהבתה לגבר הלא-יהודי. תמיד נמצאת בהם, בסביבתה הקרובה של הגיבורה, דמות של צעיר יהודי, שכל תפקידה להפוך את הקערה על פיה; ולמרות חרדותיו של הקורא לאורך הספר, נגמרים הדברים, להפתעתו הנעימה והרצויה, בכי טוב, ללא זעזוע של שמד. מבחינת ציפיותיו של הקורא היהודי המצוי של כתבי שלום-עליכם עד מלחמת העולם הראשונה, וכנראה גם בהתאם לרצונו של הסופר עצמו, נמנע כאן הקרע הגורלי. אפילו ב'מאשקעלע גנב', כשצירעלע, הבת למשפחת חסידים אדוקה, נמצאת כבר במנזר ומוכנה להתנצר כדי להינשא לפקיד הלא-יהודי, שבו היא מאוהבת, מצא שלום-עליכם תחבולה, שאינה מתיישבת עם דרישותיו התאורטיות לסבירות, ו"הציל" אותה בעזרתו של מאשקעלע היהודי. היא נשארת בחיק היהדות, ולו כאשתו של איש העולם התחתון, שספק רב אם אמנם תיתכן ביניהם הבנה ושפה משותפת.

מכל אלה אנו רשאים ללמוד, ששלום-עליכם חש שאין הוא רשאי להציג בפני קוראיו כפתרון לגיטימי את עזיבתה של בת יהודייה והתנצרותה, תהיה אהבתה עזה ככל שתהיה ויהיה אובייקט האהבה שלה, הגבר הלא-יהודי, אישיות אצילה וראויה ביותר לאהבה. הקוראים היהודיים בראשית המאה כבר היו פתוחים לאפשרויות לא מעטות

³⁰ לא נכלל ב'אלע ווערק' [12]. הופיע לראשונה בהמשכים ב'יודישע פאלקסצייטונג' (קראקוב) בשנת 1903, ובהוצאות נפרדות: וארשה, 1913: קיוב, 1927. נוסח מורחב של הרומאן, בשם 'בלוט און טרערן', שמור בכתביד ב"בית שלום-עליכם" בתל-אביב. ככל הנראה נדפס מכתביד זה, בהמשכים, הסיפור בשם 'אין יענע טעג', בעיתון הניו-יורקי 'ווארהייט' מסוף מארס עד סוף אפריל 1918. אני מודה למר א. לים, מנהל "בית שלום-עליכם" בתל-אביב, וכן למר צ. ציפלוביץ, על עזרתם ועל האפשרות לעיין בכתביהיו של שלום-עליכם לצורך עבודה זו.

³¹ נדפס בשם 'דער מבול' בהמשכים, בשנים 1906–1908, בעיתונים 'אונזער לעבען' (וארשה) ו'ווארהייט' (ניו-יורק). עמד להופיע כרך 9 או 10 בכתבים שהופיעו בוארשה למן 1909 (ראה למעלה, בהערה 25), אך הוחסר על-ידי הצנזורה (ראה בארשאן [4], מס' 98, עמ' 266). העיבוד, בשם 'דער שטורעם', נכלל ב'אלע ווערק' [12], ז. הנוסח הראשון של הרומאן הופיע בשם 'דער מבול', קולטור-ליגע, וארשה, 1924, כנראה מאמהות-דפוס של הכרך שנאסר על-ידי הצנזורה.

³² לא נכלל ב'אלע ווערק' [12]. הרומאן נדפס לראשונה בהמשכים, בשנים 1912–1913, בעיתון 'דער היינט' (וארשה). החלק הראשון של הרומאן הופיע בוארשה בשנת תרע"ו/1915, כרך 16 של הכתבים ביידיש שהחלו להופיע בשנת 1909 (ראה למעלה). הכרך השני הופיע בוארשה בשנת 1923. הרומאן הומחז על-ידי שלום-עליכם בשם 'שווער צו זיין א ייד'. המחזה כלול ב'אלע ווערק' [12], כה (1923).

³³ וראה מה שכתבתי בעניין זה במאמרי [13], 82–83 ובהערות שם, וכן בעבודתו של ישראל ברטל [5].

in English
went to
great
lengths to
save his
heroine from
conversion

Shmeruk's thesis: SA returned to Teufel cycle after publishing a finished volume in Hebrew, Russian & Yiddish because he had to resolve the Chava episode to his own & his readers' satisfaction. 1st stage version ~ 1914

שבכתב-היד הזה ממש (וראה [6], 249, הערת ברקוביץ לאיגרתו של אדלר).

כבר בכתב-היד של 'טביה טעכטער' ניכר רק שינוי מהותי אחד, בולט ומשמעותי, לעומת המסופר במגולוגים של טוביה, והוא בכל הנוגע לסיומה של פרשת חוה. המערכה הרביעית של המחזה מתרחשת כאן, ביהופץ, בביתם העשיר של ביילקע ובעלה. חוה מופיעה בבית אחותה, לאחר שהתנצרה, ומסתבר מייד עם הופעתה שעזבה את בעלה הלא-יהודי. מן השיחה בין שתי האחיות אנו למדים מה הביא את חוה לצעדה זה. היא מגלה שבעלה

[...] האט אַ העזה מיר אויסוואַרפֿן, אַז מײַן טאַטע וועט זיך ניט אָפּשטעלן פֿאַר קיין זאַך, אַבי צו קריגן קאַטש עטלעכע טראָפֿן פֿון זייער הייליק בלוט אַז עס קומט פֿסט צו די מצות.

[...] יש לו החוצפה להאשים אותי, שאבי לא יעצור בפני שום דבר, כדי להשיג לפחות טיפות אחדות מדמם הקדוש כאשר מתקרב חג הפסח למצות.]

כתגובה על דיבורים אלה עזבה אותו חוה, וכעת היא באה אל ביילקע כדי להשלים עם משפחתה ולנסוע 'ווייט, ווייט', אל מחוץ לתחומיה של רוסיה, כדי שתוכל לחזור ליהדותה, שכן ברוסיה היה צעד כזה בלתי אפשרי (עמ' 133-134 של כתב-היד. עמ' 131-132 חסרים). לקראת סיומם של המערכה ושל המחזה מופיעים אצל ביילקע גם טוביה עם אשתו, ולאחר שהוא שומע על מה שקרה לחוה הוא נכנע לשידוליהן של ביילקע וגולדה, מחבק את חוה ומחזיר אותה למשפחתה וליהדותה. כך מסתיים המחזה בנוסח זה.

המחזה 'טביה טעכטער' לא הניח את דעתו של שלום-עליכם. מתוך איגרת שכתב אל אשתו, ב-25 בפברואר 1914 ([6], 116-117), שברעות אחדים לאחר שהציע את 'טביה טעכטער' לאדלר ולפינסקי, אנו למדים, ששלום-עליכם עיכב את המחזה מחדש ובצורה אחרת לגמרי, התואמת - מבחינתנו - גם את המחזה 'טביה דער מילכיקער', שנדפס אחרי מותו של הסופר, וגם את המגולוגים 'לך-לך' ו'וחלקלות', שנכתבו, כאמור, עוד במאוס 1914 כיחידה אחת. והרי דבריו של שלום-עליכם לאשתו באיגרת האמורה:

דערפֿאַר אָבער איז אויפֿן האַרצן אַזוי גוט! אַזוי פֿריילעך! ווייסטו, פֿאַר וואָס פֿריילעך? מחמת דערפֿאַר, וואָס איך ענדיק שוין די דראַמע. וואָס הייסט איך ענדיק? אַט אַזוי! איך האָב דאָך נאָך דעם, ווי דו האָסט זי איבערגעלייענט, גענומען זי איבערשרייבן פֿון דאָס נײַ, דאָס הייסט, אָנגעשריבן גאָר אַ נײַע דראַמע, לויט יענעם פּלאַן, וואָס איך האָב דיר אומגעפֿער דערציילט. אַצינד, האָף איך, איז זי אַרויס ווי עס באַדאַרף צו זײַן. וועסט זען. הײַנט דערשרייב איך דעם פֿערטן, לעצטן אַקט. ס׳איז אַרויסגעקומען, אַזוי ווי דו האָסט געזאָגט, פֿיר אַקטן און זיבן בילדער. די ערשטע דריי אַקטן זענען גרויסע. דער פֿערטער איז אַ קליינער, נאָך רירנדיקער. דערהויפּט איז רירנדיק, ווען טביה געזעגנט זיך מיט די נאָקעטע ווענט, קושט זיי און לייגט רחמנות אויף דער פֿאַריתומטער קאָץ, זאָגט, אַז מען טאָר זי ניט איבערלאָזן, סאָ צער בעלי-חיים... פֿאַר קריסטן (אויב די דראַמע וועט האָבן די זכיה צו זען די

שבו אמנם נמצא הפתרון לקונפליקט שלא הגיע לסיומו הרצוי בשנת 1906.

עכשיו מסתבר, שטיבו של אותו משבר, שהיה עשוי להביא את חוה בחזרה ליהדותה, לא היה נהיר גם לשלום-עליכם עצמו בשנת 1906, כאשר עיצב בכשרון רב את המפגש המסיים את המגולוג של טוביה על חוה. ב"בית שלום-עליכם" בתלאביב שמור כתב-יד של דראמה ללא כותרת, שלפי כל הסימנים הוא אחת הנוסחאות של המחזה 'טביה טעכטער',³⁴ שעליו התכתב שלום-עליכם עם השחקן הנודע יעקב אדלר והסופר דוד פינסקי בינואר ובראשית פברואר של 1914 ([6], 249-251). בכתב-היד חסרות המערכה הראשונה ותחילתה של המערכה השנייה: הוא מתחיל בעמ' 78, בסוף המערכה השנייה, ומסתיים בעמ' 169, בסוף המערכה הרביעית, וזה גם סוף המחזה כולו. אין אנו יכולים לקבוע בודאות גמורה מה היה תוכנו של החלק החסר, אך ברור שהופיעו בו כל בנותיו של טוביה הידועות לנו מן המגולוגים. במערכות שבידינו מופיעות לצידם של טוביה וגולדה אשתו גם חוה, שפרינצע וביילקע, יחד עם הצגת סיפוריהן, כאשר צייטל כבר נשואה והאָדל נמצאת במרחקים, בסיביר. קרוב לודאי, שכל מה שקרה לשתיים אלה הוצג בחלקו של המחזה שלא הגיע לידינו.

הרכבו ותוכנו של כתב-היד תואמים את הגדרת המחזה עליידי שלום-עליכם במכתבים הנ"ל. במכתב אל אדלר הגדיר שלום-עליכם את הדראמה כ"פאָמיליען-בילדער אין 4 אַקטן" ואת טוביה הציג כ"אב לחמש בנות". הוא אף הציע איך לחלק את התפקידים בקרב משפחתו של אדלר. אדלר עצמו צריך היה לשחק את טוביה, את התפקיד המרכזי של חוה הציע שלום-עליכם לגב' אדלר ואת תפקידי הבנות האחרות - לבנותיו של אדלר. במכתב אל פינסקי פירט שלום-עליכם עוד יותר. אנו מוצאים בו את שמו של המחזה - 'טביה טעכטער' - במפורש, והוא מוגדר שוב כ"פאָמיליעןבילד אין פֿיר אַקטן". כאן הציע שלום-עליכם שגב' אדלר תמלא את תפקידה של גולדה לצידו של אדלר כטוביה, והוא מזכיר במפורש את הופעותיהן במחזה של האָדל, חוה, שפרינצע וביילקע. ואין כל ספק, שבאיגרות אלה לא מדובר במחזה המאוחר יותר בשם 'טביה דער מילכיקער', הידוע לנו מהדפסתו הראשונה לאחר מותו של שלום-עליכם, אלא בנוסח המחזה הקרוב מאוד לכתב-היד שלפנינו, וקרוב לודאי לנוסח

³⁴ שמורים שם עוד קטעים של כתב-יד אחר, עמ' 132-170, ככל הנראה שרידים של נוסח קודם של אותה דראמה. אך כאן מסתיים המחזה בבית חתנו של טוביה ביהופץ בשידולים שייסע לארץ-ישראל, ללא כל פיתוח של פרשת חוה (ראה להלן), הכל בהתאם למה שמסופר במגולוגים הכלולים בספר משנת 1911. לפי הקטעים שבידינו לא ניתן לקבוע את תוכנו המלא של המחזה בנוסח זה.

here Hava leaves her anti-Semitic husband

נפליקט מתקבל לודאי ימאציה : אומר, יל רקע רק צד חשבנות עליכם יב אלה דבר על דחוקים יירשה" וק שלו, תמימה, ת יותר כחריג,

בסיפור ונדפס ים, חש לקרע, מ. גלוי כלשהו לפתרון : סצנה לה את רים לה. האיתנה א מעט זה בתו שלחוח יר עליה ידיעתה : לצפות ודע מה יק מפיו צננה זו בנוגע לאחר שבהם ולחפש הקורא מאטיים 1914 :

משנת 1906, יש להודות שהחוש האמנותי של הסופר לא הכזיב גם הפעם. אנו נסתפק עתה בדיון בשינוי העקרוני שחל בהנמקת המשבר שעבר על חוה במונולוג "לך-לך" ובמחזה המאוחר לעומת "טביהם טעכטער".

אמנם האווירה ששררה בזמן משפטו של מנדל בייליס, בשנת 1913, הוכיחה עד כמה מושרשת בקרב האוכלוסייה הנוצרית ברוסיה האמונה שהיהודים משתמשים בדם של נוצרים למצות, ואף-על-פי-כן היו הדברים על בעלה הנוצרי של חוה ב"טביהם טעכטער" תפורים בצורה גסה למדי. קרוב לודאי שגם שלום-עליכם עצמו חש שהגדיש את הסאה מעבר לכל סבירות, כאשר ייחס לבעלה ה"מתקדם" של חוה, "גורקי השני", לפי הגדרתה של חוה במונולוג משנת 1906, את ההאשמה האווילית המתייחסת ישירות לטוביה. מעבר ליסודות האידיאולוגיים

של אדהה למהפכה, ששלום-עליכם נתן להם ביטוי במונולוגים של טוביה על האדל ועל חוה, צריך לשאול גם, האם ייתכן שבת טוביה תתאהב מלכתחילה באדם העלול להוציא מפיו דברים כאלה על אביה? ב"לך-לך" ובמחזה המאוחר הואשם כוועדאר עלי-ידי חוה בדבר אחד בלבד – שלא גילה לה את דבר הגירוש שנגזר על היהודים בכפר. הקורא יכול להעלות על הדעת שהוא נהג כך כדי שלא לצער את חוה וכדי למנוע ממנה תגובה דראסטית צפויה. לא נמצא כאן פגיעה כלשהי בדמותו של כוועדאר. אך כצפוי, חוה – ככתוב הנאמנה של טוביה – אמנם מגיבה כיאה לה. היא עוזבת את בעלה ואת הכפר, כמו ביקשה להפגין שהשמד לא ניתק אותה ממשפחתה ומעמה. אסונם של אלה מעורר בה את רגשי הסולידאריות המשפחתיים והיהודיים עד לחרטה על צעדה וחזרה בתשובה. וכל זאת תוך התייחסות שולית בלבד אל בעלה הנוצרי.³⁷

מן הדין לעמוד כאן על יסוד נוסף ביצירתו של שלום-עליכם, שהיתה לו חשיבות רבה, ולעיתים אף מכרעת, בשיקוליו הספרותיים. המצוי אצל כתביו של שלום-עליכם וגם אצל תולדות היהודים בתקופה שבה יצר

ברעטער פֿון אַ קריסטלעכן טעאָטער) וועט דאָס זײַן אַ גרויסער קאַנפּונ, וואָס דער ייד, וועלכער ווערט אַרויסגעטריבן, האָט רחמנות אויף אַ קאַץ [...]

[ולעומת זאת כל-כך טוב על הלב! כל-כך עליו! את יודעת, למה עליו? מפני שאני כבר גומר את המחזה. מה פירוש אני גומר? כך! הרי אחרי שקראת אותו, התחלתי להעתיקו מחדש, זאת אומרת כתבתי מחזה חדש לגמרי, לפי התוכנית ההיא, שבאופן כללי סיפרתי לך עליה. עכשיו, אני מקווה, יצא כמו שצריך. תראי כבר. היום אגמור לכתוב את המערכה הרביעית, האחרונה. יצאו, כמו שאמרת, ארבע מערכות ושבע תמונות. שלוש המערכות הראשונות גדולות. הרביעית קטנה, אבל נוגעת ללב. בייחוד נוגע ללב כשטוביה נפרד מן הקירות הערומים, מנשק אותם ופורש רחמיו על החתולה המיתמת, אומר שאסור להשאירה, שצער-בעלי-חיים הוא... לנוצרים (אם יזכה המחזה ויועלה על קרשיו של תיאטרון נוצרי) תהיה פה מבוכה רבה, שיהודי, כשגורשים אותו מן הכפר, מרחם על חתולה [...]

גם מן הדברים המקוטעים הללו, יחד עם האיגרת של שלום-עליכם אל י.ד. ברקוביץ מיום 9 במארס 1914 [6],³⁵ ברור עתה, שהמערכה האחרונה של הנוסח החדש של המחזה מתרחשת לא ביהופץ, בביתה של ביילקע, אלא בביתו של טוביה בכפר. ואין כל ספק, שהדברים מתייחסים לפרידתו של טוביה מביתו לאחר פקודת הגירוש. ואף-על-פי שחוה אינה נזכרת בשתי האיגרות, ודאי הוא שזו הסצנה שבה היא מצטרפת אל משפחתה המגורשת, כדי לעזוב יחד אתה ולחזור בתשובה. ודי לעיין ב"לך-לך", עמ' 216–219, וכן במחזה "טביה דער מילכיקער", עמ' 228–235, כדי להיווכח שמדובר כאן בסיום המרגש של המונולוג ושל המחזה כאחד.³⁶

אשר לפתרונו החדש של הקונפליקט החריקי, ששלום-עליכם הוסיף אותו עתה כהמשך למונולוג על חוה

³⁵ ותמונה הערתו של ברקוביץ המקדימה את האיגרת עצמה, שמדובר בה בסצנה מתוכננת ב"הקנה הראשונה" של "טביה דער מילכיקער". בכתב-היד של שתי ההמחות, ששרידיהן נשתמרו ב"בית שלום-עליכם" בתל-אביב, לא היה כל מקום לסצנה עם החתול המעורר "צער בעלי-חיים", שזכרה גם באיגרת לאשתו שצוטטה למעלה ושבה עוסקת האיגרת הנדונה אל ברקוביץ, ואשר בה דוחה שלום-עליכם את ביקורתו של ברקוביץ על הסצנה הזאת. בשתי האיגרות מדובר במפורש בנוסח האחרון של המחזה, שהיה כבר כולו או בחלקו בכתובים בזמן כתיבת האיגרות הללו. והשווה את הדברים על החתול במחזה "טביה דער מילכיקער", עמ' 211, 228–229, עם הדברים באיגרת אל ברקוביץ, שהם כמעט זהים, אפילו בניסוחם.

³⁶ משמע ששלום-עליכם כתב קודם את המחזה, ובנה אותו על הסיפור "חוה", אשר נמשך במחזה עד לפתרונו המאוחר. לאחר סיום המחזה כתב עלי-פיו את המונולוג "לך-לך", שבניסוחו הראשון כלל בתוכו גם את הסיפור "וחלקלקות", כמו במחזה, עמ' 213–217. אולם, כפי שמסתבר מדבריו של ברקוביץ, קיבל שלום-עליכם, במקרה זה, את הביקורת של חתנו וסילק מן המונולוג את האפיון "וחלקלקות", שהיתה כלולה גם במחזה וגם במונולוג. והשווה ברקוביץ [א6], ב, שיג.

³⁷ והשווה את הדברים המעטים והמאופקים על בעלה במחזה (בעמ' 224) ובמונולוג, שבו לא נזכר כלל שמו של כוועדאר. מובן שמדובר כאן בנוסח שביידיש של המחזה, ולא בעיבודו העברי של ברקוביץ, שבו הירשה לעצמו המעבד שורה שלמה של שינויים הנוגדים את הטקסט שביידיש ואת רצונו ואת כוונותיו של שלום-עליכם. בעיבודו העברי של המחזה הכניס ברקוביץ בתמונה החמישית גם את פיידה, בעלה של חוה, בסצנה שאינה קיימת כלל במקור. והשווה: [12ה], יב, 'מחזות', קסב–קסג. והשווה שם את דברי ההסבר של ברקוביץ בהקדמה על השינויים שהכניס בנוסח הזה לאחר מותו של שלום-עליכם. הסצנה הנדונה אינה מתקבלת על הדעת, כפי שלא מתקבלים על הדעת התוספות והשינויים האחרים של ברקוביץ. יש להתרעם במיוחד על כך שברקוביץ סילק מן התמונה האחרונה של המחזה כל זכר לאותו חתול, אף-על-פי ששלום-עליכם לא קיבל את ביקורתו עליה ודחה אותה בתוקף (ראה) [6], 116–117).

משמע, שהמאורעות האקטואליים ממש הם שזימנו לו שלום-עליכם פתרון לבעייתו של חוה, פתרון שהיה בעת ובעונה אחת גם תגובה על בעיה אקטואלית וחריפה. אישור לכך אנו מוצאים גם באגרת של שלום-עליכם לאשתו, שהובאה למעלה, שבה נתן שלום-עליכם ביטוי לציפיותיו, שהסכנה האחרונה של המחזה תרשים גם לא-יהודים ותעורר את מצפונם.⁴¹

עתה ברור לחלוטין, שמן הנוסח של המחזה, ששלום-עליכם כתב עליו לאשתו ולברקוביץ בסוף פברואר ובתחילת מארס 1914, צמח תוך זמן קצר ביותר המונולוג "לך-לך". אמנם יש מקום לתהות, אם הגירוש מן הכפר הוא העיקר כאן, או שמא אין הוא אלא הנמקה ורקע לחזרתה-בתשובה של חוה. במחזה טוביה דער מילכיקער, המתרכז כולו אך ורק בקונפליקט הרומאניסטי של חוה, יש משום אישור, שכוונותיו של שלום-עליכם אמנם נתרכזו ב"תיקון" הדברים שבמונולוג על חוה משנת 1906, "תיקון" שלא עלה יפה בהנמקה אחרת בנוסח קודם של המחזה. ולמען "תיקון" זה לא היסט שלום-עליכם לפתוח את ספרו החתום, להוסיף לו את הפרק "לך-לך" ולשם כך אף להחזיר את טוביה מדרכו לארץ-ישראל.

ניתן אולי להעז ולהניח, שלו היה סיפק בידי של שלום-עליכם, הוא היה מכין, כדוגמת מנחם מענדל, "מהדורה שנייה", חדשה ומתואמת של אוסף המונולוגים של טוביה. אם אמנם היה מגיע לכך, היה מוצא דרך לשלב בספר את הסיפורים "לך-לך" ו"חלקלקות" בצורה אורגאנית ומנומקת, תוך תיאום נוסף של כל אותם פרטים שאינם מתיישבים לאורך הספר כולו, שהורכב ממונולוגים שנכתבו בתקופות שונות, בסדר כרונולוגי של הופעתם, ולא תמיד מתוך התאמה בין מאוחר ומוקדם.⁴² בין היתר נדמה, שיציאתו של טוביה לארץ-ישראל היתה מתקבלת על הדעת יותר לא בהקשר של פרשת ביילקע, אלא דווקא לאחר הגירוש מן הכפר והחזרה בתשובה של חוה. אולם הטקסט של 'גאנץ טוביה דער מילכיקער' מונח לפנינו כמות

ופעל שלום-עליכם, יעמוד בנקל על עירנותו של הסופר לנוכח ההתרחשויות האקטואליות בתקופתו ועל עניינו הישיר והקרב מאוד בכל פגיעה ביהודים מצד השלטונות. תגובות אקטואליסטיות מסוגים שונים ממלאות את כתביו של הסופר. לעיתים תוהה הקורא על פשרם של דברים גלויים ושל רמזים, שמשמעותם אינה נהירה לו עוד משום שפגה האקטואליות, ועצם הידיעה על מאורעות מלפני עשרות שנים, שאליהם כוונו או נרמזו דבריו של שלום-עליכם רחוקה מן הקוראים בימינו. בהזדמנות אחרת הצבעתי עד כמה צמודה הסדרה האחרונה של מנחם מענדל משנת 1913 למאורעות הזמן ([13], 24). ניתן להיווכח בקלות, ששלום-עליכם, שכתב סדרה זו בהיותו מחוץ לרוסיה, נזקק בפליטונים אלה לדברים שמצא בעיתון ימים ספורים קודם לכן. ואכן, בלי ידיעת המהלכים של מלחמת הבאלקאנים, או, למשל, הפרטים על גילויי האנטישמיות בפולין לקראת הבחירות לדומה בשנת 1913, לא יהיו נהירים לקורא של ימינו רבים מדבריו של מנחם מענדל בסדרה זו.³⁸

והנה, גם גירושו של טוביה מן הכפר, כפי שתואר בדראמה ובמונולוג "לך-לך" לא הומצא על-ידי שלום-עליכם לצורך הפתרון של פרשת חוה, אלא גם הוא מבוסס על מאורעות אקטואליים משנת 1913, שהתרחשו סמוך לעיצובו של יצירות אלה. במשך שנת 1913 אנו מוצאים בעיתון הווארשאי "היינט", ששלום-עליכם בודאי קרא בו, כי בו נדפסה אז הסדרה האחרונה של מנחם מענדל, ידיעות רבות על איומים בגירוש ועל גירושים של יהודים מן הכפרים בתואנות שונות ומשונות, שהסתמכו על החוק משנת 1882, שלפיו נאסרה על היהודים, על-פי פירוש השלטונות המקומיים, הישיבה בכפרים, אם לא ישבו בהם לפני כן.³⁹ גם בסדרת האיגרות של מנחם מענדל משנת 1913 אנו מוצאים הדים לבעיה זאת, שהותירה רבים מקרב היהודים תחת השלטון הרוסי ללא קורת גג, אף-על-פי שישבו במקומותיהם מזה שנים.⁴⁰

יש להצטער שסדרה אקטואליסטית מובהקת זאת כונסה עתה (שלום-עליכם [112]) ללא כל הסברים המתחייבים ישירות מן הטקסטים.

והרי לקט מן הידיעות והמאמרים בעניין זה, שפורסמו ב"היינט" ברבע השני של 1913 בלבד: בגיל' 79 (15 באפריל) - מכתב מויטבסק על גירוש 38 משפחות: בגיל' 81 (17 באפריל) - כתבה על איום בגירוש ממקומות שונים: בגיל' 82 (18 באפריל) - ידיעה על כשלונה של שתדלנות בעניין הגירושים: בגיל' 89 - מאמר ראשי בעניין הגירושים: בגיל' 96 (9 במאי) - על איום בגירוש של 500 משפחות במחוז וולין. וראה גם בגיליונות מס' 92, 104, 110, וכן בהערה 41 להלן. לא מצאתי סיכום של פרשת הגירושים בתקופה זאת בספרות ההיסטורית.

וראה, למשל, [112], 91 ואילך, איגרת מס' 4 של שיינא שיינדל. האיגרת פורסמה ב"היינט" בגיל' 111. על הגירושים כתבה בדרך-כלל שיינא שיינדל. וראה גם איגרותיה מס' 6, 7, 8, 9, 10.

⁴¹ לנושא הגירושים מן הכפרים נזקק כעבור זמן לא רב (בשנת 1915) גם ח.נ. ביאליק בספרו "החצוצרה נתבישה", שפורסם לראשונה במאסף 'כנסת', אודסה, תרע"ז. סיפורו של ביאליק נכתב אז "לשם קובץ רוסי, על-פי הזמנה" (ראה איגרתו של ביאליק אל דוד פרישמן מיום 27 ביוני 1915: [3], קסה). נראה שגם ביאליק התכוון בסיפורו לעורר את מצפונם של קוראים לא-יהודיים. ויצוין, דרך אגב, שב"היינט", גיל' 89 (1 במאי 1913) פורסמה כתבה על גירוש של משפחה יהודית בשבת הגדול, כפי שמסופר גם אצל ביאליק.

⁴² שלום-עליכם נתן לנו בתוך הטקסטים את סדר הדברים ההיסטורי המפורש, הקובע את זמנו של הסיפור "חלקלקות" בימי המהפכה והפוגרומים של 1905 ('גאנץ טוביה', [112], 224-225). ואילו "לך-לך" מתרחש בימי עליית הדם על מגדל בייליס בשנת 1913 (שם, 208, 214). בספר מופיעים הדברים בסדר הפוך, ואין ההערה "א פארשפטקטע מעשה" בתת-הכותרת של "חלקלקות" יכולה לתקן את הסדר המשובש של ההתרחשויות.

*
written for
Gofin!

אופר לא
העקרני
לך-לך

ביילים,
וכלוסיה
בדם של
ל בעלה
רה גסה
שהגדיש
לבעלה
יתה של
אווילית
אולוגיים
ז ביטוי
זאול גם,
ה העלול
ובמחזה
כלבד -
ם בכפר.
די שלא
ז צפויה.
אר.
מגיבה
ביקשה
אסונם
טפחתיים
וכל זאת
יתו של
תים אף
ביו של
טבה יצר

לה במחזה
כוועדאר.
א בעיבודו
ירה שלמה
יצונו ואת
זוה הכנים
של חוה,
[112], יב,
זסבר של
זוה לאחר
קבלת על
והשינויים
טברקוביץ
יתו חתול,
לילה ודחה

שהוא, ולא נותר לנו אלא להרהר על אפשרויותיה של יצירת מופת שלא הגיעו למימושן.

מראי-מקום

1. אויסלענדער, נ. "דער יונגער שאלעם-אלייכעם און זיין ראמאן 'סטעמפניו'". 'שריפט', א, קיוב, 1928.
2. ארנון, יוחנן. "נמצאו שני כתבי-יד של 'שלוש-עליכס'". 'ידיעות אחרונות', 25.11.1977.
3. ביאליק, ח.נ. 'אגרות חיים נחמן ביאליק'. דביר, תל-אביב, תרצ"ח.
4. באראבאוו, ב. "די ביבליאגראפיע פון 'שלוש-עליכס'". 'די צוקונפט', 1916.
- 4א. "שפראך-פארשונג און ליטעראטור-געשיכטע". געזאמלט און צוגעפוגעשטעלט נחמן מייזיל. י.ל. פרץ, תל-אביב, 1966.
5. ברטל, ישראל. "דמונו הלא-יהודים וחברתם ביצירות שלום עליכם". 'הספרות', מס' 26 (אפריל 1978), 39-71.
6. בערקאוויטש, י.ד. עורך. 'דאס שלום-עליכס-בוך'. ניו-יורק, תרפ"ו.
- 6א. ברקוביץ, י.ד. 'כתבי י"ד ברקוביץ'. דביר, תל-אביב, תשי"ט.
7. ליובאמירסקי, יעשוע. "שאלעם-אלייכעם אין בויבעריק". 'אף די לעבנסוועגן', סאָוועטסקי פיסאטעל, מוסקבה, 1976.
8. מירון, דן. 'שלוש-עליכס: פרקי מסה'. מסדה, רמת-גן, 1970.
9. סערעבריאני, י. "צו דער געשיכטע פון א קונסט-ווערק: וועגן שאלעם-אלייכעס ארבעט איבער 'מענאכעס-מענדל'". 'סאָוועטיש היימלאנד', 6 (1966), 139-146.
10. עריק, מאקס. "אויף די שפורן פון מנחם-מענדעל". 'ביעכר-וועלט', וארשה, 1928, גיל' 1, 3-10; גיל' 2, 17-13.
- 10א. "מענאכעס-מענדל: געשטאלט און מעטאָד".

- שטערנ, מינסק, 1935, גיל' 5-6, 180-202; גיל' 8, 90-61.
11. ראסקין, ארן. "דער העברעישער וואריאנט פון 'טעווע דעם מיליכק'". 'סאָוועטיש היימלאנד', 4 (1973).
 12. שלום-עליכס. 'שלוש-עליכס' אַלע ווערק, איבערגעאַרבייט און רעכט אויסגעבעסערט און דאָס ערשטע מאָל אַרויסגעגעבן. וארשה, תרס"ג-תרס"ד.
 - 12א. "אַלע ווערק". פראָגרעס, וארשה, 1909-1915.
 - 12ב. 'כתבי שלום-עליכס'. השחר, וארשה, תר"ע.
 - 12ג. 'אַלע ווערק פֿון שלום-עליכס'. שלום-עליכס פֿאַלקס-פֿאַנד אויסגאַבע, ניו-יורק, 1917-1923.
 - 12ד. "אַלע ווערק". דער עמעס, מוסקבה, 1948.
 - 12ה. 'כתבי שלום עליכס'. דביר, תל-אביב, תשכ"ב.
 - 12י. "דער אָנהייב פֿון 'טביה דער מילכיקער'". 'די גאָלדענע קייט', מס' 56 (1966), 16-21.
 - 12י2. 'מנחם-מענדל: ניו-יארק, וואַרשע, ווין, יעהופּעץ'. י.ל. פרץ, תל-אביב, 1976.
 - 12י3. 'כתבים עבריים'. אסף, ההדיר והוסיף מבוא שמרוק, חנא. מוסד ביאליק, ירושלים, 1976.
 13. שמערוק, ח. "וועגן שלום-עליכס לעצטער מנחם-מענדל-סעריע". 'די גאָלדענע קייט', מס' 56 (1966), 22-27.
 - 13א. "המגעים בין הספרות הפולנית לבין ספרות יידיש: עליפי סיפור אסתרקה וקאזימיר הגדול מלך פולין". 'הספרות', מס' 21 (נובמבר 1975), 60-100.
 14. Šolem Alejchem, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom 5: *Neunyvajušcie*. Moskva, 1911.
 15. Weinreich, Uriel. "Sholom Aleichem (1859-1916): Principal Research Sources". *The Field of Yiddish*, ed. Weinreich, Uriel. New-York, 1954, 278-284.

האוניברסיטה העברית, ירושלים
החוג ליידיש